

Karl Kello

SAARE SUURED NÕIAD

Või äkki hoopis naistähedargad?

Dokumentaalmütoloogiline ajaloovisioon

Miks nimelt „dokumentaalmütoloogiline ajaloo-
visioon“? Põhjus lihtne: pole siin nende kaante
vahel mingit nn ilukirjandust ega midagi tuulest tõmma-
tut, kõik on kaetud konkreetsete allikmaterjalidega. (Mis
muidugi ei välista, et need allikad ei või olla ise tuulest
tõmmatud. Toim) See raamat on mõeldud ühtlasi väike-
seks tähelepanu- ja tänuavalduseks Matti Klingele, kelle
teose „Muinaisuutemme merivallat. Kuvitettu historial-
linen luonnos“ (1983) eestikeelse tõlke („Meie muistsed
mereriigid“, Tallinn, 2007; tõlkinud Ene Kaaber, toimeta-
nud Jaakko Hallas) alapealkiri oli nimelt „ajaloovisioon“.
Matti Klinge ideed mõjutasid oluliselt Eesti ajaloolist
mõtet, suutmata kahjuks küll kuigivõrd mõjutada meie
professionaalsete ajaloolaste arusaamu. Mingil imekom-
bel sattus Klinge teos peagi pärast ilmumist müügile ka
Eestis, raamatupoodi kirjanike maja esimesel korrusel.
Vene ajal oli niisugune asi ainulaadne lugu.

SISUKORD

<i>Sissejuhatuseks. Intiimne libahundilugu</i>	11
Äkki hoopis naistäheta	17
Kundry, imeline naine – karukõrvadega naine	27
Nõiamoor Odin: küllap hull oli naiseks hakata	38
Hiidneitsi uputab piksejumalat uriinilainetesse	48
Kolm vägevat nõianaist: rauaeit Louhi, Rauametsa moor, suur hoovuste nõid	55
Põrgu eestoas: Kalevipoja ema varikuju	61
Ussikivi, viljakusejumalanna atribuut.....	78
Saare suur sugu	86
Veel kord: miks nimelt Maarjamaa?	98
Aestide aujärjepärijad: muistne Saami mereriik	112
Läänemere isandad: ei üksi saarlased, vaid ka kuralased	121
Müütiline Saamsey, saagalik Saamsey	130
Beliali lapsed: draakoni lipu all.....	133
Emajumala saar	148
Jumal tuleb maale maha – Saaremaale	158
Naisõiguslik Hyperborea	183
Mitmemehupidamine või mitte nii väga	203
Piret, Saaremaa kaitselmus	221
Nii püha paik kui üldse olla saab	235
Naissoost kükloobid	244
Kaukaasia nardieepos: Päikese tütre ilu põletab põrgueide ainsa silma	253
Merovingide kuningaproua ja raevukas lesknaine	263
Lesknaine, Eesti kaitselmus	272
Kuningatütar, aga lapsetapja	278
<i>Valik tüvitekste</i>	289
<i>Kirjandus ja allikad</i>	292

Miks nimelt Maarjamaa?

Lennart Meri on oletanud, et Läänemeremaade nimetamine Ema maaks lähtub kreeka meresõitja Pythease järgsest ekslikust geograafilisest kujutelmast, nagu puutuksid Kirde-Euroopa alad vahetult kokku Lähis-Idaga. Mis jätnud veidra jälje kirikuajalukku, pannes Ema maa paari Poja maaga. Kas aga peaksimegi arvama, et Maarjamaa on saanud juhuslikult või mingi veidra eksituse tõttu meie maa nimetuks ja jäänud senini Eesti poeetiliseks sünonüümiks? Tundub väga, et üritades vastata küsimusele „miks just Maarjamaa?“ sisuliselt, on vaja alustada kaugemalt ja sügavamalt – vahest isegi nii kaugelt ja nii sügavalt kui põhjatust paganlusest. Miks mitte Saare suurtest nõidadest.

Sissejuhatuseks

Intiimne libahundilugu

Et Saare suured nõiad olid suuresti just naissoost, selle kohta leidub nii kohalikus kui ka mitte just niiväga kohalikus mütoloogias ja teinekord isegi ajaloolistes tekstides näiteid üksjagu. Olgu siinkohal alustuseks toodud paar konkreetset näidet, kõigepealt üks intiimne libahundilugu Saaremaalt, mille järgi „ühel mehel käind naine undiks“, ja teine Vanapagana ebaõnnestunud laeva sõidust kuival maal. Kui keegi nõianaine manab Vanapagana küüntest tehtud laeva maa põhja, näitab see, et Saaremaal käis isegi lihtsa naisnõia vägi ja vaimujõud üle pörgulise väest ja võimusest.

„Ühel mehel käind naine undiks, käind loomi murdemas ja liha toomas. Ükskord olnd tuba väga külm, miis ütelnud: „Tuba nii külm, lapsel ka külm toas olla.“ Naine vastanud: „Mis sel lapsel viga, kes toas on! Aga mis need lapsed tegad, kes väljas toa taga ölgede sees!“ Miis läind välja vaatma, leidnud ölgede seest undipojad. Miis võtnud käde ja löönd need vasta aida surnuks. Laupää öhta naine küttend sauna ää ja miis läind sauna. Olnd parati saunalaval vihtumas, kui unt saunaukse lahti lükkand ja tuld mehe kallale tulema, ambad alasti suus. Mees pole muud saand, kui aarand nurgast süte sossipuu kätte ja pistend undile

kurku. Unt üpanud välja saunast. Pärast olnd naise kõri lammu ulga aega. Naine läks miist trahvima, miks miis undipojad vastu aida surnuks löi, need olid naise teised lapsed.“ (Üleskirjutus pärit Saaremaalt aastast 1937.)

Kas räägib see muistenditekst rohkem mehe raskustest saada hakkama iseseisvalt tegutseda ihkava naisega või naise raskusest kohaneda süveneva meestekesksusega ühiskonnas, jätab folklorist Merili Metsvahi siinkohal lugeja otsustada (vt Õpetajate Leht, 23.09.2016). Aga üsna kindlasti on saaremaise nõiavärginduse, Saare naiste väekuse ja võimekuse kvintessents selles loos kõik kenasti koos.

Vanapagana laevasõit kuival maal

Ise vaadan jalge vahelt läbi

Kord üritanud Vanapagan küüntest tehtud tinamasti laevaga Saaremaad pooleks sõita. Hakanud teine oma laevaga Karja poolt purjutades tulema, suur vagu järel, ja oleks äärepealt juba mere äärde Kõigusti lahte välja jõudnud, kui keegi nõianaine saanud tema plaanist veel viimasel silmapilgul aru, tõmmanud sabad üle pea: „votnud perse paljaks, vaotanud kolm korda maha ja öölnud: „Vaogu sinu laev, nii kui mu perse vaob!“ Ise vaadan jalge vahelt läbi. Saanud naene kolmat korda vaotanud, kui Vanapagana laev langenud suure kolinaga maapõhja. Kraav on alles ja hüütakse seda Maadevahe jõeks. Tinamasti otsa olla veel vanad inimesed näinud ja olla ka veel hiljuti (arvates üleskirjutuse aastast 1902) mastide otsast tina raiutud.

- *Jalge vahelt selja taha vaataja Karja kirikus Saaremaal. Et tal on selgesti eristatavalt habe näos, selles võiks näha meesõiguslike arusaamade mõjutust. Kuidas saanukski päripaganluse esindaja patriarhaalse kristluse kunstimeistrite meelest naissukku kuuluda? Pealegi näib kivisse raiutud maagilisel mehel olevat peas kolm sarve (võimalik, et ka kooru-ruumi lakke maalitud tegelasel oli algselt kolm sarve). Küllap ei sobituks ka kolmesarveline põrguline kristlikku mütoloogiasse kuigi hästi naisena.*

Tõrjemaagias on Saare nõianaiselik jalgade vahelt selja taha vaatamise poos koos samaaegse ärasõnumisega üleilmselt levinud efektiivne võte. Sama maagilist nippi kasutades tunti meil ära tulisaba ehk pisuhänd, pandi ta kinni ja sunniti maha kukkuma. (Pisuhänd on lisaks varavedajale kraitile ka meteoori ja meteoriidi võrdkuju.) Taeva all lendavale tulisabale tuli selg pöörata, istumiseots paljaks võtta ja harude vahelt hüüda: „Mina näitan oma mõisa, näita sina oma mõisa!“ Siis läinud maja, kuhu pisuhänd vara kokku vedanud, põlema, kirjutab Saaremaa kirikumees J. W. L. von Luce 1827. aastal. Jalge vahelt selja taha vaataja on jäädvustatud Karja kirikusse Saaremaal, seda nii

altariruumi lakke maalituna kui ka lõunaseina konsoolil kivisse raiutuna.

Jalgade vahelt selja taha vaatamise ja pisuhänna kinnipanemise läti variandi kohaselt, kui on näha teda taeva all lendamas, vaja seelik üles tõsta ning tulisaba saab otsa kohemaid ja tema kott jookseb tühjaks. Võib ka lasta püksid alla ja öelda: „pisuhännal püksid maas“, siis kogu tema kandam sinnapaika jääbki. Jalge vahelt vaadates näeb justnagu läbi eesriide, see võimaldab heita pilku teispoolsusse (Läti naine näiteks näeb jalge vahelt vaadates, kuidas püha Jüri ratsutab jüripäeval hundi seljas, et valida välja loomad, kelle murdmiseks ta annab hundile loa), tunda ära eksitaja ning tuulispasaks käija (kui õigel ajal jõuab püksid alla lasta ja näidata paljast istumiseotsa, soovides, et jäägu tema sama paljaks, siis tuulispask peatub otsemaid), näha surma ja vanade liivlaste teades ka *vana* ennast: „Jõuluõiti panevad tüdrukud ikka peegli ahju ja küünlatule juurde, vaatavad siis tagurpidi paljaste reite vahelt peeglistse, et kes vaatab säält vastu, see on peigmees. Aga, sa mõistad, ühel neiul vaadanud vastu vana (kurat) ise.“ Ahjusuu, mille läbi saab jalgade vahelt tulevikku piiluda (üldiselt tuleb seda teha ihualasti), on maagiline avaus selle ja teispoelse maailma vahel.

Tõenäoliselt just samal maagilisel moel, jalgade vahelt selja taha vaadates ja loitse lausudes sundisid nii Viro suured nõiad kui ka nõiamoor Louhi päikese ja kuu taevast alla tulema. Soome loitsude ja müütiliste rahvalaulude järgi peidab Louhi päikese nimetule Saarele kivimäkke, raudsesse kaljusse. Louhi kas haaranud päikese ja kuu

kinni või lihtviisil loitsinud päikese paistmast: „Laulo päivän paistamasta / Vuorehen teräksisehen“. Samaväärse imeteoga saavad hakkama ka Viro nõiad: „Viron noiat päivän peittiit, / Päivän peittiit, kuun sallaisiit“. Nõiamoor Louhi samastub pöörase Viru eidega (*Viron akka, villi vaimo*), Viro aga seostub ja samastub läänemeresoome müütilistes lauludes sagedasti Saaremaaga. *Virolainen* öeldakse olevat suur nõid, kes peab eluaset nimetu Saare peal, kusjuures pole teada, on ta nais- ehk meessoost.

Et nõiamoor Louhi (kelle kohta sobiks täpsustuseks öelda: suur jumalanna Louhi) olnud raudnäpp, see asjaolu pidi andma talle teatud eelise tulise päikesekera haaramiseks selle peitmisel. Päikesesse puutumine käib jumalatel üldiselt üle jõu. Siinkohal tekib küsimus: kes muu võibki päikest käsutada või talle käe külge panna kui mitte võimukaim jumalus? Vanade kreeklaste teades oli kõige kaugemast Põhjast pärit Leto, Kuu tütar, ainus, kes võis puudutada oma poja Apolloni kuldseid juukseid kui tuliseid päikesekiiri. Päike peatub üldiselt üksnes taevajumalanna käsu peale (Mesopotaamia). Ka ühel Mikroneesia saarel Vaikses ookeanis olnud nõid, kes suutnud väärata päikese tema igapäevaselt teelt ja sundida teda taevast maha tulema.

Ka Lätis on päikese ja kuu varjutuse juures suuresti just nõianaised tegevuses. Naisnõidade päikese- ja kuuvarjutust põhjustavat tegevust (s.o etteennustuslikku tegevust) on mäletatud ajast aega, selle kohta on Lätist teada väga palju otseseid kirjalikke ülestähendusi. Vastav arusaam, et just nõianaised suudavad lisaks tuule, rahe, pikse ja vihma esilekutsumisele ning libahundiks moondumisele pimendada

päikese ja kuu, väljendub väga selgesti ja ühetähenduslikult. Küsimus on, et kas sellega said hakkama ka kohalikud läti ja liivi nõiad, või kui ei, siis kust nad võisid vastava sisulist infot hankida?

Ragana teab, ragana näeb. Läti *ragana* (naissoost 'nõid') puhul on tegu jumaliku selgeltnägemisvõimekusega. Balti sõna *ragana* seostub leedu päritolu ameerika arheoloogi ja antropoloogi Marija Gimbutiene sõnul tähenduslikult nii ettenägemise ja etteennustamisega kui iseloomulikult ka kuu sarvedega (*mēness ragi*): *ragana teab, ragana näeb* (sh tulevikku) ja seda seostatult Kuu faasidega. *Ragana* kui kuujumalanna preestritar? Tähetark, kes muu. Iseloomulik seegi, et *ragana* ilmutab end nii noore ja ilusa naise kui ka inetu vanamoorina.

Kuu- ja päikesevarjutuse etteteadmisel pidi olema sama mõju, et suudetakse kuu ja päike taevast alla tuua ning ka taevalaele tagastada. Viro suurte nõianaiste (et mitte öelda: naistähetarkade) võimuses oligi usutavasti ka kuu ja päikese taassünd. Kadunud kuu ja päikese toobki Päevapoja kõrval tagasi ka *päivättär* ja samuti „Kave eukko, luonnon tyttö, / Kave kultainen korea“: „Kave kuun kehästä päästi, / Päästi päivän kalliosta“ – *päästi päivän paistamaan, päästi kuun kuumottamahan*.